

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDAGI MAISHIY TERMINLAR TAHLILI

Ibragimova Xolida Ulug'bek qizi,

Alfraganus universiteti magistrati 2-bosqich talabasi

polvonovjurabek@e-mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida berilgan maishiy terminlar tahlili berilishi masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotning maqsadi "Devonu lug'otit turk" asarini tahlil qilish asosida eski turkiy (o'zbek) tilidagi maishiy terminlarning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat va bu maqsadga maqolada qisman erishilgan.

Kalit so'zlar: "tandir" (an'anaviy pech), "qoshiq" (ovqatlanish asbobi), Bosag'aq, Keregu, O'tov, Tugul, Ash, Qavut, Bo'z, Yag', Et.

Abstract: This article pays special attention to the issues of analyzing the everyday terms given in Mahmud Kashgari's work "Devonu lug'otit turk". The purpose of the study is to study the specific features of everyday terms in the old Turkic (Uzbek) language based on the analysis of the work "Devonu lug'otit turk", and this goal has been partially achieved in the article..

Key words: "tandir" (traditional oven), "kashiq" (eating utensil), Bosag'aq, Keregu, O'tov, Tugul, Ash, Qavut, Bo'z, Yag', Et.

XI asrning oxirlari XII asrlarning boshlarida turkiy urug' qabilalarning umumturkiy xalq so'zlashuv tilida qo'llagan so'zlari, u 135 davrlardagi yozma yodgorliklarda aks etgan. Bu davrlarda irrigatsiya va melioratsiyaga oid ba'zi so'zlar parallel ravishda turkiy, mo'g'ul tillarida ishlatilgan. Mana shular natijasida XI asrlardagi qabilalar va xalq tilining so'z xazinasini boyigan, kasb-hunar sohalarida boy leksika yuzaga kelgan edi.

Yuqorida qayd etilgan fikrlarni Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" (DLT) dagi quyidagi dalil tasdiqlaydi. DLTga kiritilib izohlangan bosh so'zlar (omonimlar bilan birga) 7243 tadir. Shulardan X-XI kasb-hunar terminlari 1561 tadir. Shu narsa diqqatga sazovorki, DLTda qayd etilgan bu 1561 ta so'z–terminlarning 400 ga yaqini o'sha davrning yozma adabiyotida, chunonchi "Qutadg'u bilig"da ham qo'llanilgan.

D.P. Aytbayev DLTdagi gidrologiya (suvshunoslik) ga oid so'zlarni maxsus o'rganib, bu sohaga tegishli so'zlar 1200 dan ortiqligini aniqlagan. Shundan 218 tasi 1-tomda, 447 tasi 2-tomda, 562 tasi 3-tomda mavjudligini hisoblab chiqqan. Muallif ushbu maqolasida Mahmud Koshg'ariyning DLT asaridan suvshunoslik atamalari manbai sifatida foydalanish, o'lkamiz hududining o'sha davrdagi gidrografiya haqida

tegishli tasavvur hosil qilishga hamda uning hozirgi kundagi holati bilan solishtirishga imkon berishini alohida ta'kidlaydi.

Terminlarning qo'llanish, tarqalish ko'lami muayyan terminologik sistema bilan cheklangan bo'lib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, voqelanadi. Terminologik leksika o'z tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan ommaviy muloqot doirasiga ko'chgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qo'llanadigan so'z va so'z birikmalarini qamrab oladi. Umumadabiy til doirasiga o'tgan termin o'z terminologiyasi, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xarakteristikasidan ajralib qoladi. Termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'pdan-ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi tarzida tavsiflanadi. O.Vinokurning fikricha, termin - har doim aniq va ravshan.

Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi. A.S.Gerdning mulohazasiga ko'ra termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to'laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, ya'ni so'z yoki so'z birikmasidir.

A.S.Gerdning mulohazasiga ko'ra termin ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to'laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma'noga ega tabiiy va sun'iy til birligi, ya'ni so'z yoki so'z birikmasidir. O.S.Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi.

Termini notermindan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda ta'riflashning mumkin emasligidadir. V.G.Gak terminning ta'rifini berish qatori, uning mohiyatini ochadi va terminning biror bir til so'z boyligidagi o'rnini belgilaydi. U ilmiy ishlarda terminga lug'aviy birliklarning alohida turi tarzida qaralishiga e'tiroz bildiradi hamda termin-funksiya, leksik birliklar qo'llanishining bir qo'rinishi, degan g'oyani ilgari suradi. V.P.Danilenkoning e'tirof etishicha, jamiyatda sodir bo'ladigan har qanday jarayonning in'ikosi dastavval terminologiyada o'z ifodasini topadi yoki muayyan terminlarning transformatsion o'zgarishi oqibatida voqelanadi.

Terminologiya turli-tuman maktab, ilmiy yo'nalish va aniq fikrlarga xos ketegorial apparatni ifodalovchi, terminlar sistemasiga birlashgan maxsus tushunchalar yig'indisi, majmui tarzida qaraladi. Hozirgi tilshunoslikda yangi terminlarning paydo bo'lishi, ularning hayotga tatbiq qilinishidagi to'siqlar, yasaliyritsiplari va usullari xususida turfa g'oyalar, nuqtai nazarlar ko'zga tashlanadi. Termin so'zi interpretatsiyasining substansional, funksional, dervatsion, semantik va pragmatik prinsiplari e'tirof etilmoqda.

Maishiy terminlar: ta'rifi, kelib chiqishi va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyati

Maishiy terminlar – bu kundalik hayotda, oilaviy munosabatlarda, uy-ro'zg'or ishlarida va shaxsiy faoliyatda tez-tez ishlatiladigan so'z va iboralardir. Ular insonning hayotiy tajribasini, madaniyati va tilining rivojlanishini aks ettiradi. Maishiy terminlar nafaqat tilning boyligi, balki jamiyatning madaniy va ijtimoiy jihatlarini ham ifodalaydi. Ushbu maqolaning maqsadi maishiy terminlarning ta'rifi, kelib chiqishi, qo'llanilishi va zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini o'rganishdir.

Maishiy terminlar – bu odamlar o'rtasida muloqot jarayonida keng qo'llaniladigan so'zlar va iboralardir. Ular odatda rasmiy bo'lmagan uslubda ishlatiladi va ko'pincha ma'lum bir mintaq, madaniyat yoki ijtimoiy guruhga xos bo'ladi. Maishiy terminlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Oddiylik va tushunarliklik: Maishiy terminlar har qanday odam uchun tushunarli va qo'llash oson bo'ladi.

Madaniy jihatdan boylik: Ular ma'lum bir madaniyat yoki mintaqaning xususiyatlarini aks ettiradi.

Dinamiklik: Maishiy terminlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi va yangilanishi mumkin.

Oshxona terminlari: "choynak", "qoshiq", "tovuq", "osh".

Uy-ro'zg'or terminlari: "supurga", "changyutgich", "kir yuvish mashinasi".

Oilaviy terminlar: "ota", "ona", "qo'shni", "mehmon".

Masalan, "choynak", "dasturxon", "oshxona" kabi so'zlar maishiy terminlar hisoblanadi. Maishiy terminlarning kelib chiqishi insoniyatning dastlabki davrlariga borib taqaladi. Ular odamlar bir-biri bilan muloqot qilish, kundalik ehtiyojlarini qondirish va madaniy an'analarni saqlash uchun paydo bo'lgan. Tarixan maishiy terminlar quyidagi manbalardan kelib chiqqan:

Tabiat va atrof-muhit: Masalan, "o'rik" (meva nomi), "qum" (tabiiy resurs).

Madaniy va diniy an'analar: "Navro'z" (bahor bayrami), "sumalak" (an'anaviy taom).

Ijtimoiy munosabatlar: "qo'shni", "mehmon", "oilaviy".

Zamonaviy davrda maishiy terminlar texnologiya, globalizatsiya va madaniy almashinuv ta'sirida yangi shakllar olmoqda. Masalan, "smartfon", "wi-fi" kabi so'zlar endi kundalik hayotning ajralmas qismiga aylangan.

Maishiy terminlar turli sohalarda keng qo'llaniladi:

Kundalik hayot: Uy-ro'zg'or ishlari, ovqat pishirish, oilaviy munosabatlarda.

Kasbiy faoliyat: Pedagogika, tibbiyot, qurilish kabi sohalarda maishiy terminlar muhim rol o'ynaydi.

San'at va adabiyot: She'rlar, hikoyalar va maqollarda maishiy terminlar ko'p uchraydi.

Masalan, "tandir" (an'anaviy pech), "qoshiq" (ovqatlanish asbobi) kabi terminlar turli sohalarda qo'llaniladi. Maishiy terminlar tilshunoslikda muhim o'rni egallaydi. Ular tilning leksik boyligini shakllantiradi va uning rivojlanishiga hissa qo'shadi. Maishiy terminlar semantik jihatdan ko'p qirrali bo'lib, ularning ma'nolari kontekstga qarab o'zgarishi mumkin. Bundan tashqari, maishiy terminlar dialektologiya va etnolingvistika kabi tilshunoslik sohalarida o'rganiladi. Zamonaviy jamiyatda maishiy terminlar yangi shakllar va ma'nolarni qo'lga kiritmoqda. Globalizatsiya va texnologik taraqqiyot tufayli maishiy terminlar turli tillar va madaniyatlardan o'zlashtirilmoqda. Masalan, "kompyuter", "internet", "smartfon" kabi so'zlar endi har bir oilada ishlatiladi. Bundan tashqari, maishiy terminlar ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari orqali tez tarqalmoqda.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tillarning lug'at boyligini ilmiy asosda tartibga solgan holda, o'z asarida turli sohalarga oid atamalarni ham izohlab bergan. Ayniqsa, "Devonu lug'oti-t-turk" da turkiy xalqlarning kundalik turmushi, an'ana va urf-odatlar bilan bog'liq maishiy terminlar keng yoritilgan. Ushbu terminlar turkiy qabilalarning hayot tarzi, madaniyati va ma'naviy qadriyatlari haqida qimmatli ma'lumot beradi.

O'zbek tilshunosligida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi terminlarni o'rganishga bag'ishlangan bir qator ilmiy ishlar, maqolalar va monografiyalar mavjud. Xususan, Abdurauf Fitrat[1] Turkiston jadidchilik harakatining g'oyaviy rahnamosi bo'lgan Fitrat "Devonu lug'otit turk" asarini ilmiy asosda o'rganishni boshlab bergan. Uning "Eng eski turk adabiyoti namunalari" nomli tadqiqot-majmuasi 1927-yilda chop etilgan bo'lib, unda Fitrat asardagi she'riy parchalarni yig'ib, ularni adabiy tur va janrlarga ko'ra tasniflagan.

Shuningdek, H.Dadaboyev[2] "Devonu lug'otit turk" asarining til xususiyatlarini chuqur o'rgangan. Uning "Devonu lug'otit turk" ning til xususiyatlari nomli asari 2017-yilda nashr etilgan. Olimning "O'zbek tilida affiksasiya usuli bilan yasalgan sifat-terminlar" nomli maqolasi[3] "O'zbek tilshunosligi: taraqqiyoti va istiqbollari" mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallarida chop etilgan. S.Ashurboyev "O'zbek dialektologiyasi" nomli asarida "Devonu lug'otit turk" asaridagi dialektal xususiyatlar tahlil qilingan[4]. Tadqiqotchi D.P. Aytbayev "Devonu lug'otit turk" asaridagi gidrologiyaga oid so'zlarni o'rganib, bu soha bo'yicha 1200 dan ortiq terminlarni aniqlagan[5]. Ushbu olimlarning va yana aksariyat tadqiqotchilarning ishlari[6] "Devonu lug'otit turk" asaridagi terminlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'zbek tilshunosligida asarning chuqur tahliliga katta hissa qo'shgan.

Maishiy terminlarning tasnifi. Mahmud Koshg'ariy tomonidan keltirilgan maishiy terminlarni turli jihatlariga ko'ra guruhlash mumkin:

Uy-ro'zg'or buyumlari bilan bog'liq terminlar

Turkiy xalqlar ko'chmanchi va yarim-ko'chmanchi hayot kechirganliklari sababli, ularning maishiy buyumlari ham ushbu turmush tarziga moslashgan bo'lgan. Turkiy xalqlarning maishiy hayoti, ularning yashash tarzi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan turli buyum va anjomlar Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida batafsil qayd etilgan. Ushbu atamalar turkiy qabilalarning ko'chmanchi va yarim-ko'chmanchi hayot kechirishganini, ular uchun qulay va amaliy jihatdan mos bo'lgan buyumlar katta ahamiyat kasb etganini ko'rsatadi. Asardagi maishiy terminlarni o'rganish turkiy xalqlarning moddiy madaniyati va o'sha davrdagi turmush sharoitini tushunishda muhim manba hisoblanadi.

Bosag'aq – eshik oldidagi yog'och taxta. Bu so'z zamonaviy o'zbek tilidagi "boshqoq" so'zi bilan ma'nodosh bo'lib, ko'chmanchi turkiylarning yurtasi yoki doimiy yashash joylarida kirish qismi qanday qurilganini tushunishga yordam beradi. Masalan, eski turkiy manbalarda "bosag'aq" tushunchasi nafaqat yog'ochdan yasalgan, balki ba'zan qalin teri yoki mato bilan qoplangan bo'lishi mumkinligi ham qayd etiladi. Bu eshikning tashqi muhitdan himoyalanihini ta'minlagan.

Keregu – yog'ochdan tayyorlangan panjara, ya'ni hozirgi kunda "kerege" nomi bilan yuritiladigan yurtta devori. Turkiy xalqlarning yashash joylari harakatchan bo'lishi muhim bo'lgani uchun ular og'ir tosh yoki loydan qurilgan binolardan ko'ra tezda yig'ilib, ko'chirish mumkin bo'lgan yurtalarni afzal ko'rishgan. Kerege o'zining yengilligi, qulayligi va mustahkamligi bilan ajralib turgan. Masalan, Mahmud Koshg'ariy o'z asarida keregeni nafaqat turar joy, balki muhim ma'naviy timsollardan biri sifatida ham qayd etadi, chunki u oila tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, har bir oila boshpanasining asosiy tuzilish qismi hisoblangan.

O'tov – ko'chmanchilar uchun mo'ljallangan uy. Bu so'z aynan ko'chmanchilar hayoti bilan bog'liq bo'lib, hozirgi zamonda yurtta yoki chodirga o'xshash ma'noda ishlatiladi. O'tovning asosiy xususiyati uning harakatchanligi va tez yig'ilishi edi. Masalan, yozda yaylovlarga ko'chib boruvchi turkiy qabilalar o'tovlarni tezda tiklab, mavsumiy yashash joylarini yaratishgan. O'tovlarning ichki qismi odatda ipak, jun yoki charmdan qilingan qoplamalar bilan bezatilgan, bu esa ularning issiq yoki sovuq ob-havo sharoitlariga moslashishiga yordam bergan.

Tugul – kichik chodir yoki vaqtinchalik turar joy. Ushbu so'z bugungi kundagi "to'qay" so'zi bilan bog'liq bo'lib, vaqtincha qo'nim topilgan joy ma'nosini ham anglatgan. Tugul odatda oddiy materiallardan tiklangan bo'lib, u harbiy yurishlar yoki uzoq safarlarda qo'llanilgan. Mahmud Koshg'ariy ushbu atamani izohlarkan, uni aynan yengil va tez qurilishi mumkin bo'lgan turar joy sifatida ko'rsatadi. Bu turdagi turar joylar qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan qabilalar yoki chorvadorlar tomonidan ham keng ishlatilgan.

Sovut – idish-tovoq saqlanadigan joy. Ushbu atama uy-ro‘zg‘or anjomlarini tartibli saqlashga oid qadimiy turkiy an‘analarni aks ettiradi. Sovut odatda yog‘ochdan yoki boshqa mahalliy materiallardan yasalgan bo‘lib, ichida ovqat mahsulotlari, idish-tovoqlar yoki turli qimmatbaho buyumlar saqlangan. Bu so‘zning hozirgi ma‘nosi ancha toraygan bo‘lishi mumkin, ammo o‘tmishda u maishiy hayotning muhim qismi bo‘lgan. Mahmud Koshg‘ariy asarida sovutning turli xil shakllari haqida ham so‘z yuritilgan bo‘lib, ba‘zi qabilalar bu maqsadda toshdan ishlangan maxsus joylar yoki hattoki teridan tayyorlangan qoplarni ham ishlatishgan.

Mahmud Koshg‘ariy tomonidan qayd etilgan ushbu terminlar turkiy xalqlarning yashash tarzi, turmush sharoitlari va ijtimoiy madaniyatini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Ushbu atamalar bugungi kunda ham ayrim turkiy tillarda qo‘llanilmoqda, ba‘zilar esa o‘z ma‘nosini kengaytirgan yoki toraytirgan holda zamonaviy leksikaga moslashgan. Shuningdek, bu so‘zlarning ko‘pchiligi hozirgi turkiy xalqlarning milliy madaniyati va turmush tarzini shakllantirishda davom etmoqda.

Taom va ovqatlanish bilan bog‘liq terminlar

Turkiy xalqlarning an‘anaviy taomlari ham “Devon”da aks etgan bo‘lib, ushbu atamalar bugungi kunda ham saqlanib qolgan:

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida turkiy xalqlarning an‘anaviy taomlari va ovqatlanish madaniyatiga oid ko‘plab terminlar uchraydi. Ushbu atamalar o‘sha davr turkiy xalqlari ovqatlanish tartibi, ularda mavjud bo‘lgan asosiy mahsulotlar va ular qanday usulda tayyorlanganligi haqida ma‘lumot beradi. Quyidagi terminlar turkiy xalqlarning oziq-ovqat bilan bog‘liq qadimiy an‘analarni yoritadi.

Ash – taom, ovqat. Ushbu so‘z turkiy tillarda keng qo‘llanilgan bo‘lib, bugungi kunda ham o‘zbek, uyg‘ur, qozoq va boshqa turkiy tillarda uchraydi. “Ash” so‘zi dastlab umumiy ovqat ma‘nosida ishlatilgan bo‘lsa, keyinchalik ayrim turkiy tillarda faqat sho‘rva yoki suyuq taomlarni anglatish uchun qo‘llanila boshlagan. Masalan, o‘zbek tilida “osh” aynan guruch va go‘shdan tayyorlangan milliy taomni ifodalasa, boshqa turkiy tillarda u kengroq ma‘noda ovqat tushunchasini bildiradi.

Qavut – maydalangan arpa yoki bug‘doy unidan tayyorlangan yegulik. Qavut qadimiy turkiy xalqlarning eng muhim oziq-ovqat mahsulotlaridan biri bo‘lib, bugungi kunda ham Markaziy Osiyo xalqlari orasida mashhur. Qadimda qurutib maydalangan arpa yoki bug‘doy uniga qaynatilgan sut yoki yog‘ qo‘shilib iste‘mol qilingan. Bu yegulik uzoq safarlarda, ayniqsa, harbiy yurishlar chog‘ida muhim ahamiyat kasb etgan. Qavut oson saqlanadigan va uzoq vaqt buzilmaydigan mahsulot bo‘lgani uchun ko‘chmanchilar orasida keng tarqalgan.

Bo‘z – achitilgan arpadan tayyorlanadigan ichimlik. Ushbu atama bugungi kunda ham ayrim turkiy xalqlarda saqlanib qolgan bo‘lib, asosan boza nomi bilan ma‘lum. Bo‘z achitilgan arpa, bug‘doy yoki tariqdan tayyorlanadigan qisman alkogolli

yoki alkogolsiz bo'lishi mumkin bo'lgan ichimlikdir. Qadimda bu ichimlik chanqoqbosdi vositasi sifatida qabul qilingan va ko'p hollarda maxsus marosimlarda iste'mol qilingan. Mahmud Koshg'ariy ushbu so'zni izohlarkan, bo'z ichimligining qalin va quyuq bo'lishi, ayni paytda to'yimli ekani haqida ma'lumot beradi.

Yag' – yog'. Yog' qadimiy turkiy xalqlarning asosiy mahsulotlaridan biri bo'lib, chorvachilik rivojlanganligi sababli hayvon yog'lari keng tarqalgan. Yog'dan taom tayyorlashda, non yopishda va hatto tibbiyotda foydalanilgan. Koshg'ariy o'z asarida yog'ning turli turlari haqida ham so'z yuritib, ayniqsa, sigir va qo'y yog'ining ko'p ishlatilganini qayd etgan. Yog'ning to'yimli ekanligi sababli u ko'chmanchi turkiy xalqlar ovqatlanishining ajralmas qismi hisoblangan.

Et – go'sht. Turkiy xalqlar chorvador bo'lgani uchun go'sht ularning asosiy oziq-ovqat manbalaridan biri bo'lgan. Mahmud Koshg'ariy asarida go'shtning har xil tayyorlanish usullari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, qaynatilgan, qovurilgan va quritilgan go'sht keng iste'mol qilingan. Ayniqsa, qishda uzoq muddat saqlash uchun go'sht quritilib, maxsus sharoitlarda saqlangan. Ushbu amaliyot bugungi kunda ham ba'zi turkiy xalqlarda uchraydi, masalan, qozoqlarning "qazi" va o'zbeklarning "qazi-qarta" taomlari ana shu an'ananing davomi hisoblanadi.

Tuz – tuz, mazali taomning ramzi sifatida ham ishlatilgan. Tuz qadimdan oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash va taomga lazzat berish uchun ishlatilgan. Koshg'ariy asarida tuzga ijtimoiy va ma'naviy ma'no ham berilgan. Masalan, turkiy xalqlarda "tuz totish" iborasi do'stlik va sadoqat ramzi bo'lib, bu an'ana bugungi kunda ham ayrim mintaqalarda saqlanib qolgan. Tuz qadimda qimmatbaho mahsulot hisoblangan va ba'zan uni sotish yoki almashish orqali iqtisodiy muomala ham amalga oshirilgan.

Umuman olganda, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida keltirilgan taom va ovqatlanish bilan bog'liq terminlar turkiy xalqlarning an'anaviy hayot tarzi va madaniyatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu terminlar nafaqat maishiy turmushni aks ettiradi, balki ularning oziq-ovqat mahsulotlari bilan bog'liq urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari va kundalik hayotiga ham oid muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Mazkur atamalar bugungi kungacha saqlanib qolgan bo'lib, turkiy xalqlarning madaniy merosi va ovqatlanish an'analari o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida turkiy xalqlarning kiyinish odatlari va ularning kundalik hayotida ishlatilgan **kiyim-kechak va bezak buyumlari** haqida ko'plab atamalar uchraydi. Ushbu atamalar o'sha davr turkiy xalqlarining iqlim sharoiti, turmush tarzi, moddiy madaniyati hamda ijtimoiy mavqeyi bilan bog'liq bo'lib, ularning kiyim-kechak va bezak buyumlariga bo'lgan talab va estetik qarashlarini yoritadi.

Tunuq – ipak yoki yengil matodan tikilgan kiyim. Ushbu atama kiyim matosining xususiyatini ifodalab, asosan yengil va nafis liboslarni anglatgan. "Tunuq"

soʻzi bugungi kunda turkiy tillarda kam uchrasa ham, u kiyim-kechak matolari tasnifida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu soʻz ipak matodan qilingan liboslarni anglatgan boʻlib, odatda yuqori tabaqa vakillari yoki maxsus tantanali marosimlarda kiyiladigan kiyimlar uchun ishlatilgan.

Boʻr – bosh kiyim. Mahmud Koshgʻariy ushbu atamani turkiy xalqlarning bosh kiyimlariga nisbatan ishlatgan. “Boʻr” soʻzi baʼzi hududlarda qishki bosh kiyim, baʼzan esa anʼanaviy shapka yoki doʻppi maʼnosida qoʻllanilgan. Qadimgi turkiy jamiyatlarda bosh kiyim ijtimoiy mavqeni belgilovchi atributlardan biri boʻlib, uning shakli, rangi va materiali insonning ijtimoiy statusini ifodalagan. Masalan, oddiy xalq va harbiy tabaqa bosh kiyimlari farqli boʻlgan.

Tugʻ – belbogʻ yoki kamar. Ushbu soʻz aslida harbiy bayroq yoki ramz maʼnosida ham ishlatilgan boʻlsa-da, baʼzi hollarda kiyim-kechak bilan bogʻliq ravishda belbogʻ yoki kamar maʼnosida ham qoʻllanilgan. Koʻchmanchi turkiy xalqlarda belbogʻ nafaqat kiyimni mahkamlovchi vosita, balki qurol-yarogʻ yoki sumka ilib qoʻyiladigan muhim aksessuardan biri boʻlgan. Shuningdek, kamar ayrim marosimlarda tantanali bezak sifatida ham ishlatilgan.

Qoʻnoq – poyafzal turi. Mahmud Koshgʻariy bu soʻzni turkiy xalqlarning anʼanaviy oyoq kiyimlari bilan bogʻliq holda keltirgan. Qoʻnoq, asosan, mustahkam charm yoki qalin matodan tayyorlangan poyafzal boʻlib, uzoq yurish va harakat uchun qulay boʻlgan. Ushbu poyafzal shakli bugungi kundagi charm etiklar yoki poshnasiz oyoq kiyimlariga oʻxshash boʻlgan. Turkiy xalqlar iqlim sharoitiga qarab qishki va yozgi poyafzallarni farqlagan, qalin charm va junli poyafzallar qishda kiyilsa, yozda engilroq charm yoki matodan tayyorlangan oyoq kiyimlari afzal koʻrilgan.

Yalpuchuq – katta roʻmol yoki yopinchiq. Ushbu atama asosan ayollar kiyimi bilan bogʻliq boʻlib, katta oʻramal yoki yopinchiq maʼnosini anglatgan. Ayollar bu turdagi roʻmollarni boshlarini oʻrash yoki yelka va tanani yopish uchun ishlatishgan. Katta roʻmol yoki yopinchiq qishning sovuq kunlarida issiqlik saqlash maqsadida ham xizmat qilgan. Turkiy xalqlarda ayollar kiyimlari koʻproq yopiq boʻlib, roʻmol va yopinchiqlar anʼanaviy kiyinishning ajralmas qismi hisoblangan. Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻoti-t-turk” asaridagi kiyim-kechak va bezak buyumlariga oid terminlar turkiy xalqlarning tarixiy hayot tarzini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu terminlar oʻsha davrda kiyimlarning ijtimoiy mavqe, iqlim sharoiti va madaniy anʼanalar bilan chambarchas bogʻliq ekanligini koʻrsatadi. Bugungi kunda ham ayrim atamalar oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, uygʻur va boshqa turkiy tillarda turli shakllarda saqlanib qolgan boʻlib, ular turkiy xalqlarning boy madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi.

Ijtimoiy hayot va oilaviy munosabatlar bilan bogʻliq terminlar.

“Devonu lugʻoti-t-turk” asarida turkiy xalqlarning ijtimoiy hayoti va oilaviy munosabatlari keng yoritilgan boʻlib, bu atamalar oʻsha davr jamiyatining oilaviy

tuzilishi, qadriyatlari va an'analarini aks ettiradi. Ushbu terminlar oilaviy hayot, nikoh, avlodlar o'rtasidagi munosabatlar hamda ijtimoiy tabaqalanish jarayonlarini tushunishga yordam beradi.

Ot – ota. Ushbu so'z nafaqat biologik ota ma'nosida, balki katta hurmat bilan ishlatilgan. Turkiy xalqlarda ota nafaqat oilaning boshlig'i, balki tarbiya beruvchi, oilaviy an'analarni davom ettiruvchi shaxs sifatida muhim o'rin tutgan. Jamiyatda otaning so'zi katta ahamiyatga ega bo'lib, u oila boshqaruvi, iqtisodiy masalalar va avlodlararo rishtalarni shakllantirishda yetakchi bo'lgan.

Ana – ona. Turkiy xalqlarda ona muqaddas maqomga ega bo'lib, jamiyat va oila ichida hurmat bilan tilga olingan. Mahmud Koshg'ariy asarida ushbu so'z oilaviy tarbiya, mehr-muhabbat, avlodni davom ettirish va ma'naviy qo'llab-quvvatlash timsoli sifatida ishlatilgan. Ona jamiyatda farzand tarbiyasiga mas'ul bo'lib, oilaning ichki muhitini asrab-avaylash vazifasini bajargan.

Qari – qariya. Ushbu atama jamiyatning hurmatga sazovor keksalarini anglatgan. Qariyalar turkiy jamiyatda tajriba va donolik manbai sifatida qadrlangan, muhim qarorlarni qabul qilishda ularning fikri inobatga olingan. Ular ko'pincha maslahat beruvchi, muqaddas urf-odatlarni saqlovchi va yoshlarga yo'l-yo'riq ko'rsatadigan insonlar bo'lgan.

To'y – nikoh marosimi. Mahmud Koshg'ariy bu so'zni turkiy xalqlarning oilaviy hayoti va tantanalari bilan bog'liq holda ishlatgan. To'y faqat nikoh emas, balki butun jamiyat uchun muhim ijtimoiy hodisa hisoblangan. Unda faqat ikki oila emas, balki butun qabila yoki qishloq aholisi ishtirok etgan. To'y marosimi turli an'ana va urf-odatlarga boy bo'lib, u ijtimoiy rishtalarni mustahkamlovchi vosita bo'lgan.

Qut – baxt, saodat. Ushbu atama nafaqat shaxsiy baxt, balki jamiyat va davlat ravnaqi bilan ham bog'liq bo'lgan. Turkiy xalqlarda "qut" tushunchasi moddiy va ma'naviy yuksalish belgisi sifatida qaralgan. Ushbu atama "Qutadg'u bilig" kabi muhim asarlarda ham keng qo'llanilgan bo'lib, odamning hayotda erishgan muvaffaqiyati, boyligi va hurmati uning "qut" darajasi bilan o'lchangan.

Ulush – meros yoki taqsimlangan ulush. Ushbu so'z jamiyat ichida mulk va boylikning bo'linishini anglatgan. Ko'chmanchi turkiy xalqlarda mulk oilalar o'rtasida taqsimlangan va har bir a'zo o'z ulushiga ega bo'lgan. Shuningdek, ulush harbiy yurishlar natijasida qo'lga kiritilgan boyliklar yoki qabilalar o'rtasida taqsimlanadigan resurslar bilan ham bog'liq bo'lgan.

Faydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Fitrat. (1927). *Eng eski turk adabiyoti namunalari*. Toshkent: Toshkent Davlat Nashriyoti. 154 bet.
2. Dadaboyev.H (2017). *"Devonu lug'otit turk" asarining til xususiyatlari*. Toshkent: Fan va texnologiya. 284 bet.

3. Dadaboyev, H. (2020). *O'zbek tilida affiksatsiya usuli bilan yasalgan sifat-terminlar. // O'zbek tilshunosligi: taraqqiyoti va istiqbollari*, Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Toshkent: O'zMU. – B. 78–84.
4. Ashurboyev. S. (2015). *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 312 bet.
5. Aytbayev, D.P. (1995). “*Devonu lug'otit turk*” asarida gidrologiya terminlari. // *Qadimgi turkiy til tadqiqotlari*. Olmaota: Qazaq Universiteti Nashriyoti. – B. 178–181.
6. Karimov, T. (2018). *Mahmud Koshg'ariy va uning tilshunoslik merosi*. Toshkent: Fan va texnologiya. 256 bet.; Rustamov, B. (2016). *Qadimgi turkiy til grammatikasi*. Toshkent: Akademnashr. 320 bet.; Sodiqova, M. (2019). *O'zbek tili tarixi va qadimgi turkiy yozma yodgorliklar*. Toshkent: O'zMU Nashriyoti. 294 bet.